

Het einde van links en rechts: realiteit of populaire mythe?

Peter Achterberg¹

Summary

The end of left and right: myth or reality?

Popular belief among politicians and the public holds that the dyad between left and right has blurred completely. Often they point at the convergence of left and right with regard to class issues. Others suggest that left and right have not so much lost their distinctive power, but that their meaning is changing rapidly. In this article I empirically assess, using data on party manifestos from twenty-two western countries, whether or not the meaning of left and right really has transformed during the post-war period. Analysis shows that on the old class-oriented issues parties converge while on new cultural issues polarization has taken place: leftist parties become more culturally left-wing while rightist parties are becoming more culturally right-wing. Hence, the 'transformation' thesis is supported.

1. Inleiding

'Het politieke krachtenveld is veranderd. Rechts is niet meer rechts, links is niet meer links.' (Boris Dittrich, 2003; *politiek leider D66*).² Ook vele andere politici, zoals bijvoorbeeld Bill Clinton en Tony Blair, zijn van mening dat het verschil tussen links en rechts is weggefallen (Bobbio, 1996). Wanneer gesteld wordt dat het verschil tussen links en rechts is weggefallen en dat linkse en rechtse partijen steeds meer op elkaar zijn gaan lijken, wordt er stevast vanuit gegaan dat... 'in its classic connotation, molded by the traditional labor movement and by socialist parties, "leftism" implied a commitment for stronger governmental control and intervention' (Geser, 1998: 235). Rechts betekent dan het tegenovergestelde: minder overheidscontrole en interventie. De strijd tussen links en rechts gaat hier in wezen om de (gelijke) verdeling van goederen en middelen door middel van overheidscontrole en interventie. Om een tweetal redenen denkt men dat dit onderscheid tussen links en rechts is afgenomen. Ten eerste, omdat tegenwoordig in de meeste westerse samenlevingen een zeer redelijke levensstandaard bereikt is. Het belang van deze thematiek is daarmee afgenomen en zodoende ook de relevantie van het onderscheid tussen links en rechts (Geser, 1998). Ten tweede wordt veelal gewezen op het einde van de koude oorlog en het ineenstorten van het communisme:

(...) the end of the cold war, and the attendant collapse of communism in eastern Europe, has robbed socialists worldwide of a viable working model of collectivism in action. For some observers on the left, Labour's shift to right denied British voters a real ideological choice. The end of ideology which Daniel Bell had anticipated in the 1960's (...) and which Francis Fukuyama had announced in 1990 (...) had, perhaps, finally arrived (Sanders, 1999: 182; zie ook: De Benoist, 1995; Giddens, 1994).

Kortom, voornamelijk wijzend op afnemende verschillen tussen partijen op het terrein van klassengebonden problematiek wordt dikwijls gesteld dat het onderscheid tussen links en rechts verdwijnt. Maar links en rechts verschillen vanouds niet alleen in hun benadering van typische klassenproblemen, zij verschillen ook in hun benadering van culturele problemen van elkaar (Bobbio, 1996).

Het is dan ook nog maar de vraag of *alle* verschillen tussen links en rechts inderdaad verdwijnen als culturele thema's eveneens in aanmerking worden genomen. Sommige auteurs stellen namelijk dat de tegenstelling tussen links en rechts nog steeds springlevend is, maar dat de betekenis van deze tegenstelling geleidelijk aan verandert (Abrahamson & Inglehart, 1995; Flanagan, 1987; Ignazi, 2003; Inglehart 1987; Kitschelt & Hellemans, 1990; Knutsen, 1998). In deze optiek vervangt polarisatie over de nieuwe culturele thema's langzamerhand die over de oude klassenthema's. De betekenis van links en rechts verandert hiermee dus: terwijl links en rechts eerst met name gepolariseerd waren over klassengerelateerde economische thematiek, zijn zij nu veel meer gepolariseerd over culturele thema's, zoals harder optreden tegen criminaliteit, traditionele gezinswaarden, individuele vrijheid, immigrantenproblemen en recht en orde. Deze thema's zijn veel belangrijker geworden in tal van westerse landen (Achterberg, 2004). Links zal in toenemende mate cultureel linkse standpunten innemen, terwijl rechts zich in toenemende mate cultureel rechts zal gaan profileren. Kortom, in de 'transformatiethese' wordt gesteld dat polarisering over de culturele thema's langzamerhand groter wordt en die over klassenthema's verdrijft. In dit artikel zal ik aan de hand van gegevens over partijprogramma's onderzoeken of er inderdaad sprake is van een transformatie van links en rechts.

2. Polarisering van links en rechts in eerder onderzoek

In het verleden is onderzoek gedaan naar de vraag of er in het algemeen gesteld kan worden dat verschillen tussen links en rechts in de loop van de tijd zijn afgenomen. Er zijn ruwweg drie methoden waarmee dit doorgaans in de onderzoekspraktijk wordt onderzocht. Ten eerste wordt in een kleine enquête onder internationale politieke wetenschappers de opdracht voorgelegd om alle politieke partijen in het land waar zij werkzaam zijn, te rangschikken op een schaal van links naar rechts. Omdat alle experts zo eensgezind zijn in hun oordeel en de inter-codeur-betrouwbaarheid dus groot is, laten deze onderzoeken zien dat het heel goed mogelijk is politieke partijen inderdaad in te delen op een schaal van links tot rechts en dus wordt de conclusie getrokken dat het onderscheid tussen links en rechts nog steeds geldig is. Immers,

als niet duidelijk is wat links en wat rechts is, zouden partijen overal kunnen worden ingedeeld (Huber & Inglehart, 1995; Knutsen, 1998). Het probleem is dat deze studies slechts betrekking hebben op het zeer recente verleden en minder geschikt zijn om vast te stellen of er inderdaad sprake is van verandering (zie Budge, 2000; Mair & Castles, 1997; maar zie ook Knutsen, 1998). Daarnaast heeft dit type onderzoek een validiteitsprobleem: dat alle politiek deskundigen in staat zijn om een aantal politieke partijen keurig ééndimensionaal te rangschikken, betekent misschien alleen maar dat zij getraind zijn om op deze manier te denken en de politiek in te delen. Sinds jaar en dag is immers bekend dat sociaal-culturele experts (en dat zijn ook politicologen) hun opvattingen over culturele en klassenthema's in het algemeen ééndimensionaal rangschikken (vergelijk Converse, 1975; Middendorp, 1991; Olsen & Carroll, 1992). Binnen deze ééndimensionale ordening van partijen door experts is het vervolgens onmogelijk polarisatie over de oude klassenproblemen te onderscheiden van polarisatie over culturele problemen.

Ten tweede bestudeert men de vraag of het onderscheid tussen links en rechts aan het vervagen is, door te kijken naar verschillen in de zelfidentificatie met links en rechts door het publiek. Dit is bijvoorbeeld gedaan voor het Nederlandse electoraat. Hieruit bleek dat de polarisatie tussen links en rechts inderdaad afnam in de periode tussen 1978 en 1995 (zie Eisinga & Franses, 1996; Eisinga e.a., 1996; maar ook: Van Deth, 1991). Hoewel deze methode veelbelovend is als het gaat om de vraag of links en rechts steeds minder relevant worden, is er mij geen systematisch onderzoek bekend waarin meer dan één land tegelijk gedurende een langere periode is onderzocht. Om te onderzoeken of polarisering op het ene vlak is afgenomen en op het andere is toegenomen, is deze methode minder geschikt. De identificatie met links en rechts hangt immers sterk samen met oude 'economische' en nieuwe 'culturele' ideologische standpunten (Kim & Fording, 2000) en het gebruik van alleen de algemene schaal maakt het onmogelijk te ontrafelen of de afname van polarisering tussen links en rechts is toe te schrijven aan één van beide ideologische dimensies. Het zou in theorie zo kunnen zijn dat de polarisering over klassenproblemen afneemt en die over culturele thema's toeneemt, maar ook dat de polarisering over klassenthema's gelijk blijft en die over culturele thematiek afneemt.³

Ten derde kan, door gebruik te maken van partijprogramma's, worden vastgesteld of partijen op een schaal van links tot rechts in de loop van de tijd meer naar elkaar toe bewegen of juist van elkaar af (vergelijk Budge e.a., 1987; Budge & Klingemann, 2001; Michels, 1993; Pennings & Keman, 1994). Soms wordt dan geconcludeerd dat de polarisatie tussen linkse en rechtse partijen afneemt (Pennings & Keman, 1994; Michels, 1993) en soms wordt geconcludeerd dat het onderscheid nog steeds even relevant is (Budge & Klingemann, 2001; Budge e.a., 1987) en dat er alleen wat 'trendloze fluctuatie' is (Budge & Klingemann, 2001:19). De linksrechts-schaal van Budge en Klingemann, die veel gebruikt wordt in dit type onderzoek, combineert tal van problemen waaronder ook typische klassen- en culturele problemen, waardoor een positionering van een partij op deze schaal wordt bepaald door de links-rechtspositionering op alle thema's. Hoewel het dus wel mogelijk is deze twee dimensies los van elkaar te beschouwen, gebeurt dit in de regel niet.

Kortom, de drie methoden waarmee onderzocht kan worden of verschillen tussen links en

rechts kleiner zijn geworden, negeren allemaal de mogelijkheid van transformatie van links en rechts. Hierdoor is het onmogelijk te onderzoeken of er inderdaad een algemene neerwaartse trend is in de polarisatie tussen links en rechts – voor zowel oude als nieuwe problemen – of dat links en rechts geleidelijk van betekenis zijn veranderd, waarbij polarisering over de oude klassenthema's steeds meer is vervangen door polarisering over nieuwe culturele thema's. Als men, zoals ik in dit artikel, wilt onderzoeken of er inderdaad sprake is van een transformatie van links en rechts, dan moet rekening gehouden worden met het feit dat het a) mogelijk moet zijn om een onderscheid te maken tussen polarisering over oude (klassen)problemen en nieuwe (culturele) problemen, en b) dat de onderzochte periode lang genoeg is waardoor met meer zekerheid uitspraken kunnen worden gedaan over de al dan niet aanwezige trends in polarisering.

3. Data en meting

Voor mijn analyses heb ik gebruikgemaakt van de data die ook door Budge en Klingemann (2001) worden gebruikt: de gegevens over partijprogramma's die zijn samengesteld door de internationale *Manifesto Research Group* en worden geleverd bij het boek *Mapping Policy Preferences* (Budge e.a., 2001). De gegevens over de politieke partijprogramma's zijn beschikbaar voor 22 westerse landen over een periode van 1945 tot 1998.⁴ Hierin kan bovendien een onderscheid worden gemaakt tussen culturele en klassenproblemen. Elke zin of elk zinsdeel van een partijprogramma is gecodeerd op inhoud, en vervolgens is per partijprogramma uitgedrukt hoeveel procent van het hele programma bestaat uit aandacht voor een bepaald onderwerp.

Aan de hand van deze gegevens heb ik twee linksrechts-schalen aangemaakt: de eerste geeft de positionering van de politieke partijen weer op klassenthema's, de tweede geeft de positionering van de politieke partijen weer op culturele thema's. Beide schalen zijn gemaakt door de totale aandacht voor een aantal 'linkse' thema's te verminderen met de totale aandacht voor een aantal 'rechtse' thema's. Een partij die veel aandacht schenkt aan linkse thema's en weinig aan rechtse, krijgt dan een positieve score, terwijl een partij die juist veel aandacht schenkt aan rechtse en weinig aandacht aan linkse thema's, een negatieve score krijgt (Budge & Klingemann, 2001).

De klassenlinksrechts-schaal is gemaakt aan de hand van acht thema's. De totale aandacht voor vier linkse thema's ('overheidscontrole economie', 'economische planning', 'nationalisering', 'uitbreiding van de verzorgingsstaat') is verminderd met de totale aandacht voor vier rechtse items ('vrij ondernemerschap', 'stimulering economische groei', 'economische orthodoxie', 'inperking van de verzorgingsstaat').⁵ De culturele linksrechts-schaal is eveneens gemaakt aan de hand van acht thema's. De totale aandacht voor vier linkse onderwerpen ('traditioneel leven: negatief', 'traditionele morele waarden: negatief', 'minder geprivilegieerde minderheidsgroeperingen: positief' en 'multiculturalisme: positief') is verminderd met de totale aandacht voor vier rechtse thema's ('traditioneel leven: positief', 'traditionele morele waarden: positief', 'recht en orde' en 'multiculturalisme: negatief').⁶

Om na te gaan in hoeverre politieke partijen in de loop van de tijd elkaar zijn genaderd op het linksrechts-spectrum of juist uiteen zijn gegaan, kan zoals vaak in dit type onderzoek per politieke partij worden bekeken welk traject deze partij aflegt. Dit heeft als nadeel dat dit een flink aantal tabellen of figuren oplevert en dat deze tabellen of figuren bovendien moeilijk te interpreteren zijn als gevolg van de vele fluctuaties in partijpositionering. Waar we in feite alleen maar in geïnteresseerd zijn, is de vraag in hoeverre politieke partijen van elkaar verschillen en of dit verschil meer of juist minder is geworden op de twee afzonderlijke schalen. Daarom heb ik voor elk verkiezingsjaar in elk land de standaardafwijking tussen de partijen op elke linksrechts-schaal berekend. Als partijen in een verkiezingsjaar veel van elkaar verschillen levert dit grote standaardafwijkingen op, als ze weinig van elkaar verschillen levert dit kleine standaardafwijkingen op.

4. Resultaten

In tabel 1 zijn de trends in de tijd weergegeven voor de polarisatie op de twee schalen. Deze laten zien dat de polarisering op de klassenlinksrechts-schaal (significant) is toegenomen in slechts in één land: Frankrijk, terwijl deze is afgenomen in vijf landen: Australië, België, Nederland, Nieuw Zeeland en Zweden. Ook als we kijken naar alle (significante en niet-significante) trends zien we dat in 13 van de 22 landen de polarisering over klassenthema's is afgenomen.

Als we kijken naar de trends voor de polarisatie over culturele thema's, dan valt op dat deze in het merendeel van de landen (14 van de 22) is toegenomen. Ook als alleen de statistisch significante trends in aanmerking worden genomen, neemt de polarisering over culturele problemen in meer landen toe: de polarisatie over culturele problemen is in drie landen (Spanje, Luxemburg en Nederland) significant afgenomen, terwijl deze in zeven landen (Australië, Canada, Denemarken, Frankrijk, Groot-Brittannië, Zweden en Zwitserland) significant is toegenomen. Kortom, het lijkt er dus op dat in het algemeen de verschillen tussen partijen kleiner worden als het gaat om de oude klassenproblemen, terwijl ze groter worden als het gaat om culturele problemen. Dit kan nog op een andere manier worden getoond (zie figuur 1).

Drie conclusies kunnen worden getrokken uit deze figuur. Ten eerste blijkt dat in het algemeen de polarisering over klassenproblemen in de gehele naoorlogse periode groter is geweest dan die over culturele problemen. Ten tweede blijken de verschillen tussen partijen op het terrein van de klassenproblematiek in het algemeen kleiner te worden. Ten derde blijken de verschillen tussen partijen over culturele problemen alleen maar groter te worden in de tijd (in ongeveer dezelfde mate als de afname van de polarisering over klassenproblemen). Omdat studies normaliter steunen op algemene maten voor polarisering tussen links en rechts, wordt vaak de conclusie getrokken dat er geen duidelijke neerwaartse trend is in de polarisering (zie bijvoorbeeld Budge & Klingemann, 2001; Budge e.a., 1987). Dit komt doordat men zich in dergelijk onderzoek naar verschillen tussen linksrechts-positioneringen van partijen op een algemene schaal (die betrekking heeft op culturele en klassenthema's tegelijk) richt. Als men

Tabel 1: Trends in polarisering over klassenproblemen en culturele problemen in 22 westerse landen (Correlatie (Pearson's r) tussen de standaardafwijking van de posities en verkiezingsjaar; eenzijdige toetsing)

	N	Polarisatie over klassenlinks-rechts-schaal	Polarisatie over culturele linksrechts-schaal
Australië	22	-0,44*	0,53*
België	17	-0,54*	0,01
Canada	17	-0,30	0,67**
Denemarken	21	0,27	0,69**
Duitsland	14	-0,19	0,36
Finland	15	0,04	0,36
Frankrijk	14	0,62*	0,60*
Griekenland	8	0,38	-0,13
Groot-Brittannië	14	-0,21	0,53*
Ierland	15	-0,30	-0,20
IJsland	15	-0,15	-0,16
Italië	14	-0,02	0,07
Luxemburg	12	0,27	-0,58*
Nederland	16	-0,52*	-0,58*
Nieuw Zeeland	18	-0,62**	0,27
Noorwegen	14	0,36	-0,49
Oostenrijk	15	-0,04	0,34
Portugal	9	0,08	-0,23
Spanje	7	0,12	-0,94**
Verenigde Staten	13	-0,02	0,07
Zweden	17	-0,60*	0,63**
Zwitserland	13	0,52	0,82**

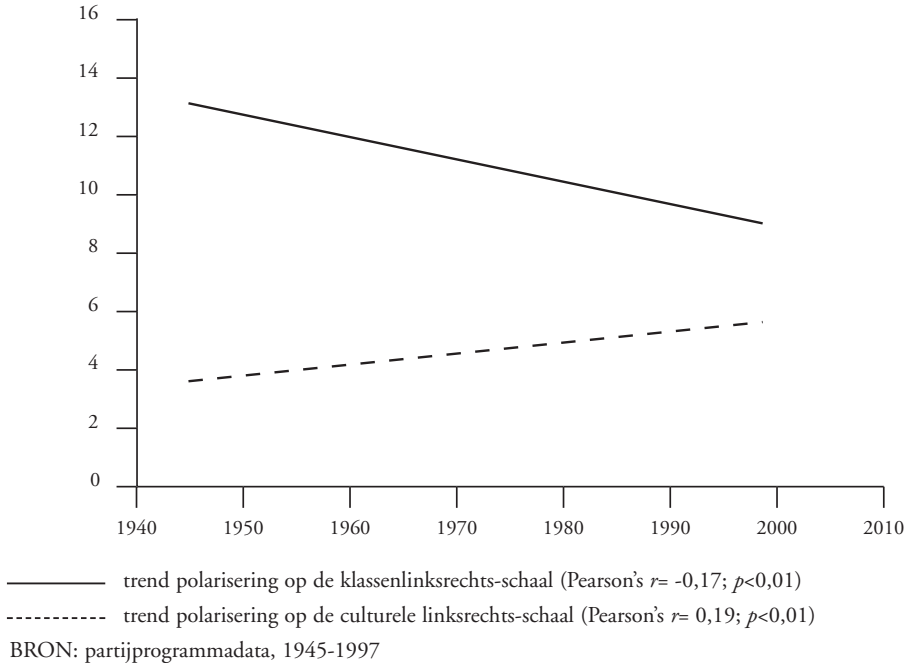
*= $p < 0,05$; **= $p < 0,01$

BRON: partijprogrammadata, 1945-1997

echter een uitsplitsing maakt, blijkt dat de verschillen tussen partijen wel degelijk zijn veranderd. Betekent dit nu dat rechtse partijen in het algemeen naar links zijn getrokken wanneer het gaat om klassenproblemen en naar rechts op culturele problemen? En geldt voor linkse partijen het tegengestelde? (zie Tabel 2)

Tabel 2 laat trends in de gemiddelde scores op de twee deelschalen zien voor tien verschillende partijfamilies (een positieve trend staat voor een beweging naar links). Hoewel de communisten in de tegengestelde richting bewegen, blijken de linkse partijen (maar dan vooral de sociaal-democraten) in het algemeen op klassenterrein naar rechts te bewegen. Behalve de nationalistische partijen, die in de naoorlogse periode flink rechtser zijn geworden, zijn rechtse partijen in het algemeen niet linkser maar ook niet rechtser op dit terrein geworden. Verder blijkt dat linkse partijen allemaal iets meer naar links bewegen als het gaat om culturele problemen en dat de niet-linkse partijen (behalve de christen-democraten) in de loop van de tijd zijn opgeschoven naar rechts. Al met al blijkt dat de linkse partijen iets beweeglijker zijn dan

Figuur 1: Trends in politieke polarisering op de klassenlinksrechts-schaal en de culturele linksrechts-schaal (lineaire-regressietrendlijnen; $N=320$)

Tabel 2: Trends in gemiddelde scores op de klassenlinksrechts-schaal en de culturele linksrechts-schaal voor 10 partijfamilies in 22 landen (Pearson's r)

Partijfamilies	Klassenlinks-rechtsschaal	Culturele links-rechtsschaal	N
Milieupartijen	-0,24	0,21	45
Voormalig communistische partijen	0,05	0,10	182
Sociaal-democratische partijen	-0,32**	0,05	359
Liberaal partijen	-0,07	-0,03	222
Christen-democratische/ Religieuze partijen	0,07	0,07	198
Conservatieve partijen	-0,01	-0,25**	247
Nationalistische partijen	-0,63**	-0,29	45
Boeren/ Plattelandpartijen	0,15	-0,09	101
Etnische en regionale partijen	-0,07	-0,10	42
Speciale belangenpartijen	-0,22	-0,24*	68
Links (eerste drie partij families)	-0,21**	0,09*	586
Niet-links (overige zeven partij families)	-0,01	-0,07*	923

*= $p < 0,05$; **= $p < 0,01$

BRON: partijprogrammadata, 1945-1997

de niet-linkse partijen. Op klassenterrein zijn linkse partijen meer opgeschoven naar rechts terwijl rechtse partijen stabiel blijven. Op cultureel terrein is het bijna gelijk: linkse partijen bewegen iets naar links terwijl rechtse iets minder naar rechts bewegen. De afgenomen polarisering over klassenproblemen en de toegenomen polarisering over nieuwe culturele problemen is dus met name het gevolg van de bewegingen van linkse partijen.

5. Conclusie

In dit artikel is de transformatiethese onderzocht. Hierin wordt gesteld dat polarisatie over oude klassenproblemen vervangen wordt door polarisatie over nieuwe culturele problemen. Terwijl linkse en rechtse partijen steeds meer op elkaar zullen gaan lijken als het gaat om typische klassenproblemen, zullen ze zich, volgens deze these, steeds meer profileren aan de hand van culturele problemen. Linkse partijen zullen zich dan steeds vaker kenmerken door een cultureel links beleid, terwijl rechtse partijen zich steeds vaker zullen kenmerken door een cultureel rechts beleid.

De analysesresultaten in dit artikel ondersteunen de transformatiethese. Hoewel er aanzienlijke verschillen bestaan tussen landen, kan in het algemeen geconcludeerd worden dat de verschillen tussen links en rechts afnemen als het gaat om klassenthema's en toenemen als het gaat om culturele thema's. Terwijl op klassenterrein rechtse partijen redelijk stabiel zijn gebleven in de naoorlogse periode, zijn linkse partijen in de loop van de tijd steeds rechtser geworden. De verschillen tussen linkse en rechtse partijen nemen echter alleen maar toe als het gaat om culturele problemen. Linkse partijen profileren zich steeds cultureel linkser, terwijl rechtse partijen zich steeds vaker cultureel rechtser profileren. In deze zin heeft Boris Dittrich wel gelijk: het politieke krachtenveld verandert inderdaad. Links is in toenemende mate cultureel links en rechts is in toenemende mate cultureel rechts.

Dat de aard van links en rechts zo radicaal verandert is in lijn met de theorie van de opkomst van een nieuwe politieke cultuur (Clark, 1998) en heeft belangrijke gevolgen voor traditionele banden tussen klasse en stemgedrag. In de nieuwe politieke cultuur is de arbeidersklasse in mindere mate geneigd om links te stemmen, terwijl de middenklasse in steeds grotere mate geneigd is om op links te stemmen (Achterberg, 2005; Achterberg & Houtman, 2006; Houtman, 2003). Omdat linkse en rechtse partijen steeds meer cultureel gepolariseerd raken, is het aannemelijk dat dit zal leiden tot een grotere vervreemding van de traditionele achterbannen van deze partijen: de arbeidersklasse zal daarom in steeds grotere mate op rechts stemmen omdat deze cultureel beter aansluit bij hun cultureel conservatieve waarden (Inglehart, 1997). De middenklasse zal om deze reden vaker op een linkse partij stemmen.

De veranderende betekenis van links en rechts kan misschien ook hebben geleid tot het instandhouden van de nog steeds populaire mythe dat links en rechts helemaal niets meer betekenen: 'many leaders, and citizens, feel disoriented by the shifting of the left-right map' (Clark & Inglehart, 1998:11; zie ook Clark, 1996: 373), waardoor deze leiders en burgers zijn gaan geloven dat het einde van links en rechts is gekomen en dat er nauwelijks verschillen tus-

sen links en rechts te ontdekken zijn. Dat is wel waar als het gaat om klassenthema's, maar zeker niet als het om culturele thema's gaat. Links en rechts conformeren zich steeds meer aan een nieuwe culturele breuklijn.

Noten

1. Peter Achterberg is als promovendus verbonden aan de vakgroep sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam en aan de Amsterdam School of Social Science Research. Hij werkt aan een proefschrift over de afname van het klassegebonden stemgedrag en de opkomst van een nieuwe politieke cultuur. Postadres: Vakgroep Sociologie; Faculteit der Sociale Wetenschappen, Erasmus Universiteit Rotterdam, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam, E-mail: p.achterberg@fsw.eur.nl, homepage: <http://www.eur.nl/fsw/staff/homepages/achterberg/>. De auteur dankt Stef Aupers, Dick Houtman, Willem de Koster, Peter Mascini en Jeroen van der Waal voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
2. Zie: <http://www.borisdittrich.nl/article.php?sid=190>; 13 juli 2005.
3. Er zijn enige studies naar de vraag of de tegenstelling tussen links en rechts op cultureel terrein groter is geworden. Hoewel auteurs binnen het Culture Wars-perspectief stellen dat de polarisering over culturele problemen zal toenemen (Hunter, 1991), is nog nooit overtuigend aangetoond dat standpunten over culturele problemen in de loop van de tijd zijn gepolariseerd binnen het Amerikaanse electoraat (DiMaggio e.a., 1996). Er is bovendien niet eens overeenstemming over de vraag of de oneigheid over het abortusvraagstuk – een van de meest centrale thema's in dit debat – is toegenomen in de Verenigde Staten (Evans et al., 2001; Mouw & Sobel, 2001). Onderzoek onder de bevolking van Europese landen levert ongeveer dezelfde conclusie op: er zijn geen duidelijke (opwaartse of neerwaartse) trends in de polarisering over culturele thema's (Draulans & Halman, 2003). Hoewel in deze studies dus het idee wordt verworpen dat er steeds meer gestreden wordt over culturele problemen berusten ze allemaal op trends over een periode van slechts twintig jaar, wat wellicht te kort is om dergelijke trends vast te stellen (Budge, 2000). Bovendien lijkt dit transformatieproces al zeker sinds de jaren zestig van de vorige eeuw aan de gang te zijn en is het dus raadzaam ook deze periode te betrekken in het onderzoek (Inglehart, 1997).
4. In de originele databron zit informatie over 25 landen. Echter, gezien het hier een discussie betreft over het verdwijnen van links en rechts in westerse landen, zijn Israël, Japan en Turkije buiten de analyses gelaten. De landen Australië, België, Canada, Denemarken, Duitsland, Finland, Frankrijk, Griekenland, Groot-Brittannië, Ierland, IJsland, Italië, Luxemburg, Nederland, Nieuw Zeeland, Noorwegen, Oostenrijk, Portugal, Spanje, Verenigde Staten, Zweden en Zwitserland zijn betrokken in dit onderzoek.
5. Deze thema's zijn allemaal gebruikt in de originele algemene linksrechts-schaal van Budge en Klingemann.
6. Drie van deze thema's zijn tevens gebruikt in de originele algemene linksrechts-schaal van Budge en Klingemann: 'nationale manier van leven: positief', 'traditionele waarden: positief' en 'recht en orde'. Om de twee schalen zo vergelijkbaar mogelijk te maken (bestaande uit evenveel thema's, met potentieel dezelfde range en dus potentieel dezelfde polarisering) zijn de overige items zelf toegevoegd aan de schaal voor culturele linksrechts-positioneringen.

Literatuur

- Abrahamson, P. & Inglehart, R. (1995). *Value Change in Global Perspective*. Michigan: The University of Michigan.
- Achterberg, P. (2004). Klassegebonden stemgedrag en de nieuwe politieke cultuur. Stemgedrag en de saillantie van politieke issues in partijprogramma's. *Tijdschrift voor Sociologie*, 25, 335-354.

- Achterberg, P. (2005). Op weg naar een nieuwe politieke cultuur; Klasse en stemgedrag in laat-moderne samenlevingen. *Sociologie, 1*, 70-89.
- Achterberg, P. & Houtman, D. (2006). Why do so many people vote 'unnaturally'? A cultural explanation for political behaviour. *European Journal for Political Research, 45*.
- Benoist, A. de (1995). End of the Left-Right Dichotomy: The French Case. *Telos, 27*, 73-90.
- Bobbio, N. (1996). *Left and Right: The Significance of a Political Distinction*. Cambridge: Polity Press.
- Budge, I. (2000). Expert Judgements of Party Policy Positions: Uses and Limitations in Political Research. *European Journal of Political Research, 37*, 103-113.
- Budge, I. & Klingemann, H-D. (2001). Finally! Comparative over-time mapping of Party policy movement. In I. Budge, H-D. Klingemann, A. Volkens, J. Bara & E. Tanenbaum (red.), *Mapping Policy Preferences* (pp. 19-50). Oxford: Oxford University Press
- Budge, I., Robertson, D. & Hearl, D.J. (red.) (1987). *Ideology, Strategy and Party Change: Spatial Analysis of Post-War Election Programmes in 19 Democracies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clark, T.N. (1996). Structural Realignments in American City Politics: Less Class, More Race, and a New Political Culture. *Urban Affairs Review, 31*, 367-403.
- Clark, T.N. (1998). Assessing the New Political Culture by Comparing Cities Around the World. In T.N. Clark & V. Hoffman-Martinot (red.) *The New Political Culture* (pp. 93-194). Boulder: Westview Press.
- Clark, T.N. & R. Inglehart (1998). The New Political Culture: Changing Dynamics of Support for the Welfare State and other Policies in Postindustrial Societies. In T.N. Clark & V. Hoffman-Martinot (red.) *The New Political Culture*. (pp. 9-74). Boulder: Westview Press.
- Converse, P. (1975). Some Mass-Elite Contrasts in the Perception of Political Spaces. *Information sur les Sciences Sociales, 14*, 49-83.
- Deth, J. van (1991). *Convergentie en Pluralisering van Partijaanhang*. Nijmegen: University of Nijmegen.
- DiMaggio, P., Evans, J. & Bryson, B. (1996). Have Americans' Social Attitudes Become More Polarized? In R. Williams (red.) *Culture Wars in American Politics; Critical Reviews of a Popular Myth* (pp. 63-100). New York: Aldine de Gruyter
- Draulans, V. & Halman, L. (2003). Religious and Moral Pluralism in Contemporary Europe. In W. Arts, J. Hagenaars & L. Halman (red.) *The Cultural Diversity of European Unity* (pp. 371-400). Leiden: Brill.
- Eisinga, R., Franses, P. & Scheepers, P. (1996). Trends in de Links-Rechts Orientatie van de Nederlandse Kiezers, 1978-1995. In *Jaarboek 1996* (pp. 215-228). Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.
- Eisinga, R. & Franses, P. (1996). Testing for Convergence in Left-Right Ideological Positions. *Quality and Quantity, 30*, 345-359.
- Evans, J. & Bryson, B. (2001). Opinion Polarization: Important Contributions, Necessary Limitations. *American Journal of Sociology, 106*, 944-960.

- Flanagan, S.C. (1987). Value Change in Industrial Societies. *The American Political Science Review*, 81, 1303-1319.
- Geser, H. (1998). Toward a One-Dimensional Ideological Culture? Evidence from Swiss Local Parties. In T.N. Clark and V. Hoffman-Martinot (red.) *The New Political Culture* (pp. 235-260). Boulder: Westview Press.
- Giddens, A. (1994). *Beyond Left and Right*. Cambridge: Polity Press.
- Houtman, D. (2003). *Class and Politics in Contemporary Social Science, Marxism Lite and Its Blind Spot for Culture*. Hawthorne, NY: Aldine de Gruyter.
- Huber, J. & Inglehart, R. (1995). Expert Interpretations of Party Space and Party Locations in 42 Societies. *Party Politics*, 1, 73-111.
- Hunter, J.D. (1991). *Culture Wars: The Struggle to Define America*. New York: Basic Books.
- Ignazi, P. (2003). *Extreme Right Parties in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Inglehart, R. (1987). Value Change in Industrial Societies. *American Political Science Review*, 81, 1289-1303.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Kim, H. & Fording, R. (2000). Voter Ideology in Western Democracies. *European Journal of Political Research*, 27, 73-97.
- Kitschelt, H. & Hellemans, S. (1990). The Left-Right Semantics and the New Politics Cleavage. *Comparative Political Studies*, 23, 210-238.
- Knutsen, O. (1998). Change in Party Policy Positions: Comparing Expert Surveys. *West-European Politics*, 21, 63-94.
- Mair, P. & Castles, F. (1997). Revisiting Expert Judgements. *European Journal of Political Research*, 31, 150-157.
- Michels, A.M.B. (1993). *Nederlandse politieke partijen en hun kiezers (1970-1989)*. Enschede: Universiteit Twente.
- Middendorp, C.P. (1991). *Ideology in Dutch Politics: The Democratic System Reconsidered 1970-1985*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Mouw, T. & Sobel, M. (2001). Culture Wars and Opinion Polarization: The Case of Abortion. *American Journal of Sociology*, 106, 913-944.
- Olsen, D.V.A. & Carrol, J. (1992). Religiously Based Politics: Religious Elites and the Public. *Social Forces*, 70, 765-786.
- Pennings, P. & Keman, J. (1994). "Links" en "Rechts" in de Nederlandse Politiek. In *Jaarboek 1993* (pp. 118-144). Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.
- Sanders, D. (1999). The Impact of Left-Right Ideology. In G.Evans & P. Norris (red.) *Critical Elections* (pp. 181-206). London: Sage

Appendix A – Items klassenlinks-rechtsschaal

Item	Item nr.	Beschrijving
Overheidscontrole economie	per412	Algemene noodzaak voor direct overheidsingrijpen in de economie; controle over prijzen, lonen, rente-standen, enzovoorts; staatsinterventie in de economie
Economische planning	per404	Langdurige economische planning, en/of de noodzaak om zo'n plan te creëren
Nationalisering	per413	Regeringseigendom, geheel of gedeeltelijk, inclusief regeringseigendom van land
Uitbreiding van de verzorgingsstaat	per504	Noodzaak om een sociale dienst of een sociaal verzekeringsschema te introduceren, te handhaven, of uit te breiden
Vrij ondernemerschap	per401	Vrij ondernemerschap en vrijemarktkapitalisme; superioriteit over staats- en controlesystemen; privé-eigendom, noodzaak om ongehinderd te ondernemen
Stimulering economische groei	per402	Noodzaak om loon en belastingregimes aan te passen om ondernemerschap te initiëren
Economische orthodoxie	per414	Economische orthodoxie, zoals bijvoorbeeld inperking begrotingstekorten, steun voor sterke munt, steun aan traditionele economische instituties als aandelenmarkt en banksysteem
Inperking van de verzorgingsstaat	per505	Noodzaak om een sociale dienst of een sociaal verzekeringsschema af te schaffen, of in te perken

De klassenlinksrechts-schaal is als volgt berekend: (per403 + per412 + per413 + per504) - (per401 + per402 + per414 + per505).

Appendix B – Items culturele linksrechts-schaal

Item	Item nr.	Beschrijving
Traditioneel leven: negatief	per602	Tegen patriottisme en/of nationalisme, tegen inperking persoonlijke vrijheden om ondermijning van de staat tegen te gaan
Traditionele morele waarden: negatief	per604	Oppositie tegen traditionele morele waarden, tegen verbodsbepalingen, censuur, steun voor echtscheiding, abortus, et cetera
Minder geprivilegieerde minderheidsgroeperingen: positief.	per705	Minder bevoordeelde minderheidsgroeperingen die noch in economische noch in demografische termen zijn gedefinieerd, zoals bijvoorbeeld gehandicapten, invaliden, homoseksuelen, immigranten, vluchtelingen et cetera
Multiculturalisme: positief	per607	Steun voor culturele diversiteit, culturele pluraliteit en verzuiling, behoud van autonomie van religieuze en linguïstische erfgoed en speciale opleidingsvoorzieningen
Traditioneel leven: positief	per601	Steun voor patriottisme en of nationalisme, voor inperking persoonlijke vrijheden om ondermijning van de staat tegen te gaan

Appendix B – Items culturele linksrechts-schaal (vervolg)

Item	Item nr.	Beschrijving
Traditionele morele waarden: positief	per603	Steun voor traditionele morele waarden, voor verbodsbepalingen, censuur, onderdrukking van immoraliteit en deviant gedrag en steun voor familielevens en religie
Recht en orde	per605	Naleven van alle wetten, acties tegen criminaliteit, steun en middelen voor politie, hardere gerechtelijk optreden
Multiculturalisme: negatief	per608	Aanmoediging van culturele integratie, afkeuren van culturele diversiteit, culturele pluraliteit en verzuiling, tegen behoud van autonomie van religieuze en linguïstische erfgoed en speciale opleidingsvoorzieningen

De culturele linksrechts-schaal is als volgt berekend: (per602 + per604 + per607 + per705) - (per601 + per603 + per605 + per608).